

האימפריה העות'מאנית חוזרת לארץ

אבנר וישניצר

טל שובל, אייל ג'ניא, דרור זאבי ומירי שפרמוסנזון /
האימפריה העות'מאנית: היסטוריה וסוגיות נבחרות, ערך:
טל שובל, רעננה: הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, 2016, 489
עמודים

האימפריה העות'מאנית הייתה אחת האימפריות הגדולות ומאריכות הימים שידע העולם, והיא הטביעה את חותמה במרחב גאוגרפי עצום – מתימן בדרום ועד אוקראינה בצפון, מגבול איראן במזרח ועד אלג'יריה במערב. העיסוק האקדמי בעות'מאנים גדל בהתמדה מאז שנות ה-60 של המאה הקודמת, אך דומה כי התמורות בתורכיה במהלך העשור האחרון והשפעתה הגוברת במזרח התיכון, לצד מגמות של נאו-עות'מאניזם במדיניות החוץ ובתרבות הפופולרית שלה, הגבירו עוד יותר את העניין בה. בניגוד לכמה מן היחידות המדיניות הגדולות האחרות בתולדות המזרח התיכון, במקרה העות'מאני עומדים לרשותם של החוקרים ספריות וארכיונים עצומים המציעים גישה נוחה – ולעתים אף מקוונת – לתיעוד היסטורי רב ומגוון. העניין הגובר ונגישות המקורות תורמים להתרחבות המהירה של התחום, ומדי שנה יוצאים לאור עשרות כותרים העוסקים בכל היבט אפשרי של האימפריה העות'מאנית – ממיסוי ומלחמה ועד אהבה ואקלים.

מעט מאוד מכל זה מגיע אל קוראי העברית. אף ששלטה בארץ ישראל במשך 400 שנה והותירה בה חותם בתחומים רבים, האימפריה העות'מאנית מוכרת לציבור הישראלי בעיקר כתפאורה מטושטשת לסיפור הציוני. העבר העות'מאני של הארץ, ובכללו המורשת הבנויה שלו, סובל מהזנחה ואולי אף מהשכחה מכוונת, ומה שנותר הם כמה דימויים עוינים וחד-ממדיים הצפים, נטולי הקשר, במרחבי התודעה הקולקטיבית. כך, למשל, בספרה **שרה גיבורת ניל"י** (הוצאת יוסף שרברק, 1967), הנלמד זה שנים במערכת החינוך, שמה הסופרת דבורה עומר בפיו של אבשלום פיינברג את הדברים הבאים: "התורכים הללו [...] רק דבר אחד הם

ד"ר אבנר וישניצר מלמד בחוג להיסטוריה של המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל אביב.

avnerwish@post.tau.ac.il :7"א

יודעים – לקחת שוחד ולתת מכות [...] הם אינם צריכים סיבה [...] זהו שלטון הבקשיש והפליקות" (עמ' 19). למרבה הצער, רק ספרים כלליים ובודדים זמינים לקוראי העברית שמעוניינים לבחון את הדימויים האלה באופן ביקורתי. ספרו של אהוד טולידאנו **מבוא לתולדות האימפריה העות'מאנית** (הוצאת משרד הביטחון, 1985), שראה אור לפני יותר משלושה עשורים, היה עד לאחרונה ספר המבוא היחיד בעברית ללימוד האימפריה. ספרו של טולידאנו עדיין ממלא את ייעודו בנאמנות, אך בגלל היקפו המצומצם ובגלל התחדשות המחקר הורגש צורך של ממש בחומרים חדשים שימשו להוראה ולעיון. הוצאת האוניברסיטה הפתוחה זיהתה את הצורך והחלה מפתחת תכנים שימשו בסיס לקורס חדש. במסגרת זו תורגם ספרו של ההיסטוריון החשוב דונלד קואטארט (Quataert), **האימפריה העות'מאנית: 1700–1922** (הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, 2015). אל הספר הזה מצטרף עתה הכרך **האימפריה העות'מאנית: היסטוריה וסוגיות נבחרות** בעריכתו של טל שובל, שנכתב במיוחד עבור הקורס, ובעתיד הקרוב תראה אור גם מקראה ובה שתי יחידות נוספות: האחת תעסוק בהיבטים דתיים, והשנייה בקהילות הלא-מוסלמיות באימפריה. מקראה זו תאגד מאמרים ופרקים מתורגמים שכתבו חוקרים מובילים בעולם, והשלמת הסדרה תהיה צעד חשוב בדרך ליצירת

מדף ספרים המציע לקוראי עברית ידע עדכני, מקיף ונגיש על האימפריה העות'מאנית.

כותבי היחידות בכרך נטלו על עצמם אתגר של ממש: לגולל נרטיב היסטורי המקיף מאות שנים ושטחים עצומים, בהתבסס על המחקר העדכני בתחום. בד בבד הם בוחנים מקרוב סוגיות ומחלוקות היסטוריוגרפיות נבחרות ומקנים מושכלות יסוד של חשיבה היסטורית, מונחים בסיסיים וכלים מתודולוגיים – גם באמצעות קריאה ביקורתית של מקורות ראשוניים – ומתמודדים בהצלחה עם האתגר. הכרך מורכב מארבע יחידות. היחידה הראשונה, פרי עטו של טל שובל, דנה בהתפתחותה של המדינה העות'מאנית מאמירות ספר קטנה לאימפריה עולמית; היחידה השנייה, שכתב אייל ג'יניאו, עוסקת בפרובינציות הבלקניות של האימפריה; היחידה השלישית, שאותה חיבר דרור זאבי, עוסקת בפרובינציות הערביות; ואילו את היחידה הרביעית, שעוסקת במדע וטכנולוגיה באימפריה, כתבה מירי שפר-מוסנזון.

דומה שההיגיון שמנחה את החלוקה הזאת נובע מן ההכרה המתגבשת בעשורים האחרונים שקשה, ואולי אף לא כדאי, לכתוב היסטוריה אחודה של האימפריה העות'מאנית. ככל שהמחקר מתרחב, מתברר עד כמה השתנתה המדינה והחברה העות'מאנית לאורך שנות קיומה ועד כמה משמעותיים היו ההבדלים בין אזורים. נרטיב היסטורי לכיד עלול לכפות בדיעבד קוהרנטיות על אימפריה שההטרונגיות הייתה ממאפייניה הבולטים ביותר – כזאת שההיסטוריונית קארן בארקי (Barkey) כינתה "אימפריה של שונות". הגיוני, אם כן, לדון בהתפתחותה של האמירות הקטנה והפשוטה מבחינה ארגונית על בסיס ציר עלילה אחד, ולפצל את הדיון בשלבים המאוחרים יותר לאזורים השונים שעליהם השתלטה.

עם זאת, למבנה הזה יש גם חסרונות, והעיקרי שבהם הוא שההיגיון הזה אינו מיושם בעקביות. כך יוצא שתקופות, סוגיות ואזורים חשובים אינם זוכים לדיון שיטתי. לדוגמה, בשל המבנה שנבחר אין סקירה מסודרת של ההתפתחויות החשובות שאירעו במרכז האימפריה לאחר המאה השש-עשרה. זהו המצב גם באשר לפרובינציות האנטוליות, אף שאזור זה היה מרכזי לא פחות מהבלקן ומהאזורים דוברי הערבית. מובן מאליו שכרך מעין זה אינו יכול ואינו צריך להקיף הכול, אולם דומה שכמה מן ההשמטות משמעותיות. למשל, מכיוון שאין דיון שיטתי בפרובינציות האנטוליות, אין התייחסות מספקת למרידות הנרחבות שפרצו באנטוליה בסוף המאה השש-עשרה (מרידות ה"ג'לאלי"), אף שאלה היו ככל הנראה האתגר הגדול ביותר לעצם קיומה של האימפריה מאז ראשית המאה החמש-עשרה. כמו כן, מכיוון שהתמורות שעבר מרכז האימפריה לאחר המאה השש-עשרה אינן נדונות באופן שיטתי, אין התייחסות מקיפה לתנועה הדתית-פונדמנטליסטית שזכתה לכינוי ה"קאדיאדלי"

ולשינויים במבנה השלטון המרכזי, וגם חשיבותה של "תקופת הצבעונים" – 1718-1730, בהגדרה מצמצמת – גדולה הרבה יותר מן ההקשרים שבהם היא נזכרת בקיצור (עמ' 197, 201, 427).

אף-על-פי-כן, יתרונותיו של הכרך החדש עולים עשרות מונים על חוסרים נקודתיים. לכל אורכו משלב הכרך בין הפוליטי, הכלכלי, החברתי והתרבותי ומציע תמונת עבר מקיפה. זאת ועוד, בנקודות רבות לאורך הספר לוקחים המחברים את הקוראים והקוראות מן ההיסטורי אל ההיסטוריוגרפי ופורשים בפניהם מחלוקות חשובות בתחום. כך, לדוגמה, שובל מתאר את הוויכוח לגבי מקורותיהם של העות'מאנים המוקדמים והאמירות שהקימו בתחילת המאה הארבע-עשרה (עמ' 27-30), וג'יניאו פורש בפני הקוראים את המחלוקת בין היסטוריונים לגבי טיב היחסים בין המדינה העות'מאנית ובין הכנסייה היוונית-אורתודוקסית (עמ' 164-165). דיונים אלו, ורבים אחרים הפזורים לאורך הספר, מאפשרים הצצה אל מאחורי הקלעים של הסיפור וההסבר ההיסטורי, ומסייעים לקרב את הקוראים המתוודעים לתחום לראשונה אל יסודות הכתיבה ההיסטורית ואל האופנים שבהם היא מעוצבת על-ידי ההווה.

נוסף על כך, המחברים גם מדגימים שוב ושוב את חשיבותה של המודעות לכלי החקירה ולמונחים שמשמשים את ההיסטוריונים בחקירתם. כך, למשל, ג'יניאו מבהיר את ההבדל בין המבט ההיסטורי הביקורתי על העבר העות'מאני של הבלקן ובין תמונת העבר שיצרו התנועות הלאומיות שקמו באזור זה במהלך המאה התשע-עשרה. באותו אופן, זאבי פותח את היחידה על "הפרובינציות הערביות" ומבהיר שלא זו בלבד שהמונח הזה לא היה בשימוש בתקופה שבה היחידה עוסקת, אלא שגם ההנחה המקופלת במונח – שלפיה אבחנה בין קבוצות אוכלוסייה על בסיס אתני או לשוני עולה בחשיבותה על כל מסגרת זהות אחרת – לא הייתה תקפה לאורך רוב התקופה הנסקרת (עמ' 285-286). כך גם שפר-מוסנזון עומדת על המשמעות השונות של המילה "עלם", שמתורגמת בדרך כלל כידע, תחום ידע או מדע, אך נושאת עמה מטען משמעות ייחודי לחברות אסלאמיות – מטען שעלינו להיות מודעים אליו (עמ' 272-273). אבחנות אלו מסייעות לחדד את הרגישות ההיסטורית של הקוראות והקוראים, והופכות את הדיון המתודולוגי לחלק אינטגרלי מהעיסוק בהיסטוריה.

בפרקי הספר משולבים גם קטעי מקור המסייעים להנגשה ולהמחשה של המציאות ההיסטורית ומעניקים לקוראים התנסות ראשונית בקריאה של מקורות היסטוריים: קטעים מתוך אפוס תורכי ימי-ביניים, רשומות מבתי-דין עות'מאניים, ציטוטים מתוך כרוניקות, עדויות מפי בני קהילות המיעוטים, תיאורים של נוסעים אירופיים, ועוד. נוסף על כך, כל היחידות מקדישות תשומת לב להיבטים

עלייתה וירידתה של המדינה הפיסקלית האינטימית: גביית מסים כביטוי לתמורות ביחסי האזרחים והמדינה

אורית רוזין

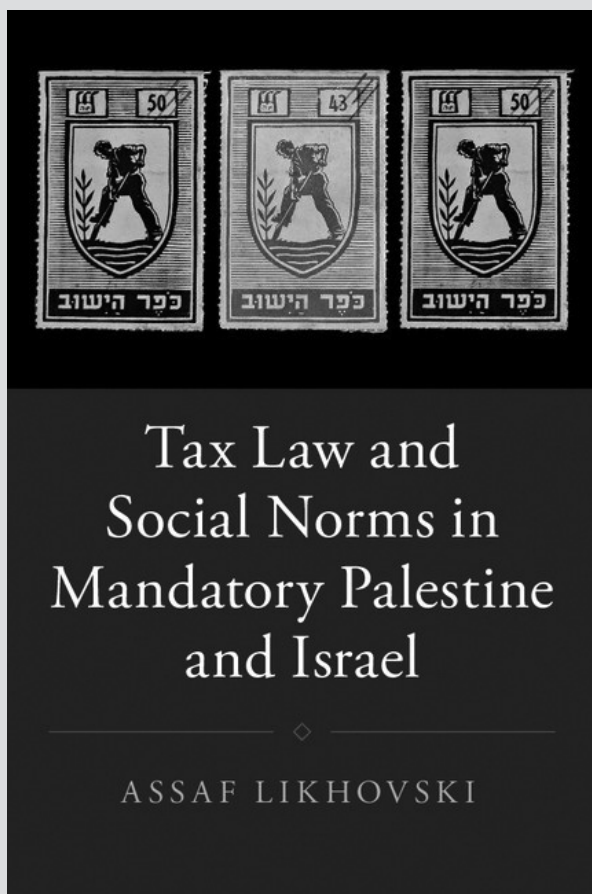
Assaf Likhovski / *Tax Law and Social Norms in Mandatory Palestine and Israel*, Cambridge: Cambridge University Press, 2017, 335 pages

גביית מסים היא פעולה של המדינה או של הקהילה שבמסגרתה באה לידי ביטוי מערכת היחסים בין האזרח או הנתין ובין מדינתו או קהילתו. זהו אתר פעולה מרתק שמשקפים בו לא רק יחסי כוח, כי אם גם היבטים רבים אחרים של אידאולוגיה ותרבות. כפי שאפשר לנחש, גיבורי ספרו המקיף, העשיר בתובנות, המרתק והמשעשע של אסף לחובסקי הם שרים ומחוקקים, שופטים, פקידים, חוכרי מס, עורכי־דין, רואי־חשבון, כלכלנים ונישומים. נוסף על אלה מככבים בו במפתיע גם אישי ציבור כסופרים ומאיירים, סטיריקנים, ואף ילדים. גיבורות אחרות הן המדינה ואתה ישות אבודה ונשכחת – הקהילה. במוקד הספר אמנם עומד מס ההכנסה, סימן ההיכר של המודרניות, אך נדונה בו גם שורה של מסים אחרים ומגביות קהילתיות. הספר עוסק בתקופה שבין ראשית המאה העשרים ועד שנות ה־80 שלה, ובשלושה משטרים פוליטיים: העות'מאני, המנדטורי והישראלי.

בספר מתוארים הצמיחה והעיצוב של האינדיבידואל המודרני בארץ, דרך הפריזמה של יחסי המדינה והנישום. המבט הזה מפלח כזרקור את שמיה האטומים של המודרניות ומאיר את הנתים שעברו היחיד, הקהילה והמדינה במאה העשרים. הטענה המרכזית יפה ומשכנעת: במהלך המחצית השנייה של המאה העשרים הפכו החוק והמשפט לחלק חשוב במערכת היחסים שבין משלמי המסים ובין המדינה. עם זאת, בעשורים הראשונים לקיומה לא הסתמכה מדינת ישראל הצעירה רק על המשפט ועל היערכות אדמיניסטרטיבית כדי לגבות את מס ההכנסה, אלא אימצה גם פרקטיקות של אכיפה חברתית הנהוגה בקהילות שחוק המדינה אינו עומד לרשותן. בראשית דרכה לא ביקשה המדינה לעצב את יחסי האזרח והמדינה כיחסים המבוססים על ציות לחוק, והעדיפה להנחיל לאזרחים את חובת תשלום המס כחובת נאמנות לקהילתם. לחובסקי מכנה זאת "מדינה פיסקלית אינטימית" (an intimate fiscal state; עמ' 8).

עלילת הספר מתקדמת לאורך ציר כרונולוגי. הוא נפתח בדיון בתקופה העות'מאנית המאוחרת. בעקבות הרפורמות שהתחוללו באימפריה העות'מאנית במאה התשע־עשרה, ה"תנזימאת", התחולל שינוי גם במדיניות המס, ואחד

שוניים של התרבות החומרית והחזותית העות'מאנית, מאדריכלות דרך טקסטיל ועד קליגרפיה. המחברים משלבים את ההיבטים האלה בהסברים ההיסטוריים שהם מציעים, בהתבסס על מחקרים שנעשו בשני העשורים האחרונים, ובדרך זו תורמים להבנה עמוקה יותר של הסוגיות הנדונות. כך, למשל, השינוי באופייה של המדינה העות'מאנית מודגם באמצעות דיון בשיקומה הפיזי של קונסטנטינופול לאחר כיבושה ב־1453. באותו אופן, הפיכתה של סלוניקי לעיר עות'מאנית נדונה באמצעות סקירה של מפעלי הבנייה, השיקום ושינוי הייעוד של מבנים קיימים (עמ' 156–158), האמנות החצרונית של המאה השש־עשרה משמשת להדגמת היווצרות של סגנון ואף של זהות שושלתית מובחנת ומגובשת, ואילו הקשר בין קליגרפיה לסמכות סולטאנית מטופל במסגרת דיון רחב יותר באוריינות (עמ' 423–425). על אף חשיבותם של דיונים אלו, הם נותרים בחצי הדרך ללא ייצוג חזותי, וזוהי אולי חולשתו העיקרית של הכרך. מפעלים קודמים של האוניברסיטה הפתוחה – למשל, **מבוא להיסטוריה של המזרח התיכון בעת החדשה** בעריכת חגי ארליך, שפורסם ב־1987 – דווקא הקדישו תשומת לב רבה לממד זה, אולם הכרך הנוכחי כולל רק מספר זעום של מפות ואין בו כלל תמונות, איורים, גרפים ותרשימים. דווקא בגלל חשיבותו של הכרך, ובהתחשב בכך שיעברו שנים רבות עד שייצא לאור ספר בסדר גודל דומה, חבל שלא הושקע מאמץ רב יותר בהיבט החזותי. אין זה רק עניין של אסתטיקה: אי־אפשר להתרשם מאדריכלות, מטקסטיל או מקליגרפיה ללא מראה עיניים. אנשים שמעולם לא ביקרו באיסטנבול, בחלב או בבירות יתקשו מאוד לדמיין מהו תאטרון צללים, או איך נראה חמאם, מסגד סולטאני או צו של הוויזר הגדול מידע חזותי, וגם עימוד מושקע יותר, היו תורמים להנגשת החומר ולהעשרת הלמידה. גם תיבות טקסט המבהירות מונחים או מביאות קטעי מקור בהבלטה, למשל, יכלו לגוון את הקריאה ולהפוך אותה לנעימה יותר. אבל למרות המגבלה הזאת, התרומה שמעלה הכרך החדש גדולה מאוד, והוא עתיד להיות משאב יסוד בהוראה האקדמית של תולדות האימפריה העות'מאנית בשנים הבאות.

לחובסקי משווה בין גבייתו של מס ההכנסה למגביות הפנימיות של היישוב העברי – כופר היישוב, ומאוחר יותר מס החירום ומגביות ההתגייסות. לטענתו, המיסוי הקהילתי העניק ליישוב הציוני מערכת גבייה המושתתת על נורמות ועל שותפות, במקום על משפט המדינה. המגביות הצטיירו בעיני הבריטים כוולונטריות, ולכן הם לא התנגדו להן, אבל אליעזר קפלן – לימים שר האוצר הראשון של ישראל – כינה למשל את מגבית ההתגייסות "מס חובה וולונטרי".

מגבית כופר היישוב, שהונהגה בתקופת המרד הערבי, הייתה המגבית הראשונה. ארגוני החברה האזרחית הם שהעריכו את שיעור המס של חבריהם, וכך אמנם הוקל אולי נטל המס, אבל גם התרחבה ההשתתפות. בראש מפעל התעמולה עמד עמנואל הרוסי, יוצר פורה שכתב מערכונים, שירים ושירי ילדים, והצייר נחום גוטמן אייר את העלון "מה זה כופר היישוב?" שפנה לילדים במטרה להביאם ללחוף על הוריהם שיתרמו למגבית. הרוסי – שכעבור שנים, ב-1955, היה גם הרוח החיה מאחורי מגבית קרן המגן – סבר שאין להפעיל סנקציות נגד משתמטים, ושיטות הגיוס לתשלום המס היו מבוססות קודם כול על שכנוע באמצעות מפגשים חברתיים והרצאות, טורים בעיתונות היומית, עלונים, תערוכות וכרזות. עם זאת, נעשה גם שימוש בסנקציות

החידושים החשובים של התקופה הוא חקיקה שביקשה ליצור מערכת אוניברסלית של מס המעשר החקלאי. חידוש חשוב נוסף הוא מיסודה של אפשרות הערעור על שיעור המס ועל גבייתו, ולחובסקי מצביע גם על תהליך של אינדיבידואליזציה באימפריה – בין היתר בצמיחתו של רכוש פרטי ובמיסויו. על אף כל השינויים הללו, לא היו כל יחסי קרבה בין המדינה ובין משלמי המסים, ומס המעשר החקלאי, למשל, נגבה בעקיפין על-ידי חוכרי מס.

בתקופת המנדט נראה היה שהמרחק בין השלטון ובין משלמי המסים רק גדל, שכן בעיני האוכלוסייה המקומית לא הייתה לממשלת המנדט לגיטימציה לגבות מסים. כל רפורמה במס נתפשה דרך הפריזמה של המאבק ההולך וגובר בין שתי התנועות הלאומיות, היהודית והפלסטינית. הערבים, למשל, התנגדו להטלת מכסים, מכיוון שהצטיירו בעיניהם כמגוננים על התעשייה היהודית; היהודים התנגדו למס ההכנסה, שהצטייר בעיניהם כמס שמוטל בעיקר על עירוניים, כלומר בעיקר על יהודים.

על אף שאיפתם של הבריטים לחולל מודרניזציה במערכת המיסוי, הם הותירו את מס המעשר החקלאי על כנו עד מאורעות 1929. לאחר המאורעות חלו בו הקלות, במטרה למנוע הגירה של פלסטינים מהכפר אל העיר, וב-1935 בוטל מס המעשר ברוב חלקי הארץ. כמו כן, בראשית ימי המנדט גם לא נעשה שימוש בעורכי-דין לפתרון מחלוקות בהקשרים של גביית מס.

התהליך שהתרחש בארץ בתקופת המנדט דומה לזה שהתחולל במקומות רבים אחרים בעולם: ביטולו של מס המעשר על היבול החקלאי, עלייתו של מיסוי בלתי-ישיר כמו המכס, שהפך למקור ההכנסה העיקרי של ממשלת המנדט בשנות ה-30 ובשנות ה-40, ועלייתו של מס ישיר חדש – מס ההכנסה.

הבריטים סברו שגביית מס ההכנסה תלויה בשיתוף הפעולה של הנישומים וקשורה בתחושה של הדדיות וזיקה רגשית בין המדינה לאזרחים, ועל כן באמצע שנות ה-30, כאשר שקלו להנהיג אותו בארץ, התלבטו והחליטו להימנע מכך. ואולם המרד הערבי שפרץ ב-1936 הוביל לאובדן הכנסות משמעותי, ולאחר פרוץ מלחמת העולם השנייה חלה ירידה בלתי-נמנעת גם בהכנסות ממכסים, ולאור זאת החליטו הבריטים לבסוף להנהיג בארץ את מס ההכנסה. החוק נחקק באוגוסט 1941 ונכנס לתוקפו לאחר כחודש, בספטמבר. ממשלת המנדט, שהייתה ספקנית באשר למוסריותם של משלמי המסים בפלשתינה, הופתעה לטובה והכנסותיה עלו על הציפיות. אבל החששות של הציבור היהודי באשר לנטל המס היו מוצדקים: היהודים, שהיו רק 30% מהתושבים, תרמו 60% מההכנסות. המס החדש גם הביא להגשתן של עתירות משפטיות בעניינן, ובתקופה זו החלו עורכי-דין מעטים להתמחות בנושא.

חברתיות, בזכות שיתוף הפעולה של ארגוני החברה האזרחית. הסנקציות כללו ביוש, מניעה של רווחים ואף שימוש באלימות פיזית. בתי-דין של כבוד הוקמו בתקופת מלחמת העולם השנייה כדי לשפוט משתמטים, אבל הם פעלו זמן קצר בלבד, ולעתים הובאו המשתמטים לדין גם בפני בתי-הדין הרבני. היו מי שהתנגדו למגביות, למשל הרוויזיוניסטים, שמיסדו מערכת מיסוי מתחרה ואף נקטו אלימות כלפי יריביהם, וכן החרדים. אבל על אף הסנקציות השליליות, רוב חברי היישוב העברי ראו בתשלום למגביות חובה מוסרית. לפי הרוסי, מטרת המגבית הייתה ללמד את הציבור מהי אחריות הדדית ומהם גורל משותף, נאמנות, אזרחות וריבונות עברית. המגביות סייעו אפוא בכינונה של קהילת הלאום וביצירתה של זהות משותפת.

ההתחבטות בין היסוד הוולונטרי ובין החובה לשלם מס כחוק לא נעלמה עם קום המדינה, ובפרק הרביעי – שהוא לב הספר – עוסק לחובסקי במיסוי בישראל בשנות המדינה הראשונות. לטענתו, מדיניות המיסוי בשנים אלו שיקפה את שתי המורשות הללו של תקופת היישוב. תחילה ציפו מקבלי ההחלטות שתושבי המדינה החדשה ישמחו לשלם לה את מסיהם. לחובסקי מציין כי לא ברור אם הם אכן שמחו, אך ניכר כי התלהבותם מההישג של התנועה הציונית והיישוב היהודי דעכה במהירות; עם הסיבות לכך הוא מונה את השיפור במצב הביטחוני לאחר תום הקרבות ב-1949 ואת הטלת משטר הצנע, שהוביל לירידה ברמת החיים של האוכלוסייה. חוסר הרצון לשלם מס נבע גם מן השינוי בהרכב הדמוגרפי של האוכלוסייה: העולים החדשים לא חשו עצמם כאזרחים, ואילו רשות המסים – וקובעי המדיניות בכלל – סברו שלישאלים יש מנטליות גלותית ולכן הם אינם רואים השתמטות מתשלום מס באור שלילי. זאת ועוד, בניגוד לממשלת המנדט, הצורך של המדינה הצעירה בכספים היה עצום, בין היתר כדי לממן הוצאות הכרוכות במלחמה ובעלייה ההמונית, ולפיכך היה עליה להגדיל את נטל המסים. עם זאת, העלאת שיעורי המס אין פירושה בהכרח הגדלת ההכנסות, ולרשויות היה ברור שתשלום המס הוא חלק מתהליך כינון הזהות האזרחית וכי יש לחנך את האזרחים לשלם מס כחוק.

בשנים 1951–1954 ההשתמטות ממס רק הלכה והתרחבה, וניסיונות הממשלה לחייב את האזרחים לשלם בדרכי כפייה רק הרעו את המצב. ב-1954 תוקנה פקודת מס ההכנסה המנדטורית והענישה הפלילית על השתמטות ממס הורחבה. ב-1960 שיעור התביעות הפליליות נגד חייבים שלא שילמו את חובם היה מן הגבוהים בעולם. אולם לצד השימוש במשפט הפלילי נגד משתמטים התפתחו גם שיטות לא-משפטיות: שיפור באיסוף המידע על רווחיו של האזרח, צמצום החיכוך בין הפקיד לנישום – למשל באמצעות עיצוב מחדש של משרדי מס ההכנסה – ושימוש בשיטות הסברה שונות כדי לחנך את האזרח. הופעלו גם סנקציות חברתיות,

למשל פרסום שנתי של ספר הנישומים. השינויים הללו הועילו, לפחות זמנית, ושיעור הנישומים גדל מאוד מאמצע שנות ה-50 ועד לראשית שנות ה-60.

בשנות ה-60, טוען לחובסקי, התחולל שינוי חברתי וכלכלי מהותי בחברה הישראלית. בתקופה זו ניבעו סדקים חדשים באתוס הקולקטיבי וצמח מעמד בינוני חדש, בין היתר משום שלאחר מלחמת ששת הימים התרחבו מאוד תרבות הצריכה וההשפעות האמריקניות על התרבות הישראלית (עם זאת, את התיקוף של לחובסקי צריך לתקן קמעה, שכן ממחקרו של חמי [חיים] שיינבלט עולה שתהליך זה החל כבר בסוף שנות ה-50 ["לתפוס את אמריקה": תהליכי אמריקניזציה בחברה הישראלית 1958–1967], עבודה לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב, 2017). במוקד דיונו בתקופה זו עומדת עלייתם של המומחים המתווכים בין האזרחים והמדינה בכל הקשור לתשלום מסים: רואי-חשבון, עורכי-דין וכלכלנים.

דוגמא לשינוי אפשר לראות בתמורות שחלו בתפישה העצמית של רואי-החשבון. בשנות ה-50 הם הציגו עצמם כנאמני המדינה, וכך גם הצטיירו בעיני קובעי המדיניות; אך בשנות ה-60 המאוחרות כבר הניח שר המשפטים יעקב שמשון שפירא כי הם פועלים אך ורק למען ההגנה על האינטרסים של לקוחותיהם. לטענת לחובסקי, תהליכים אלו של התפוררות ערכי הקולקטיביזם ועלייתה של כלכלת השוק, אשר שחקו את הכוחות המאחדים, רק התעצמו עם עליית הליכוד לשלטון בשנת 1977.

בעקבות עליית המומחים פעלה הממשלה לשינוי החוק, במטרה לקדם את פני הרעה ולמנוע שחיקה בהכנסות המדינה. לחובסקי מראה כי בסוף שנות ה-60 השתנתה גישת בתי-המשפט; בניגוד למנהגם בשני העשורים הראשונים למדינה, אז עמדו לרוב לצדם של החייבים, כעת החלו לנקוט עמדה שצידדה במדינה. בהמשך להתעצמותו של האינדיבידואל בחברה הישראלית ולעליית היועצים, ב-1975 נערכה רפורמה מקיפה בחוקי המס, והדיון והטיפול בענייני מס שהיו עד אז עניין לציבור, הפכו לתחום סגור למומחים בלבד.

לאחר שסקרתי את מהלך הספר, אחזור כעת אל לב הדיון בו כדי להוסיף עליו. בשנות ה-50 רווח עדיין שיח קולקטיביסטי, אף שכבר אז ניכרו יותר מניצנים של אינדיבידואליזם. סימן ההיכר של התקופה הוא הערכה למנהיגי המדינה ולמנהיגות אידאולוגית בכלל, והמדינה פעלה במטרה לעצב את החברה הישראלית ואת הזהות האזרחית. האזרחים, מצדם, פעלו בהשראת מנהיגיהם, ולפחות חלקם הזדהו עם ערכי המדינה. המדינה עצמה המשיכה לעתים להציג את עצמה כקהילה, כפי שמראה לחובסקי. הזדהות זו ניכרת למשל בייסודה של המגבית הוולונטרית קרן המגן: לאחר שנחתמה עסקת הנשק בין צ'כוסלובקיה ומצרים, ובעקבות דיון בכנסת ב-18 באוקטובר 1955 – דיון ששודר

ברדיו, ושבּו הסביר ראש הממשלה משה שרת לחברי הכנסת ולמאזינים את הסכנות הטמונות בעסקה – החל הציבור מיוזמתו לתרום חפצי ערך וכסף.

הסוציולוג זיגמונט באומן (Bauman) הסביר שיש הבדל מכריע אחד בין מנהיג ליועץ: מנהיג הוא אדם שיש ללכת אחריו, ואילו יועץ הוא אדם שיש להעסיקו בעת הצורך ואפשר לפטרו. הבדל נוסף הוא שהמנהיג פועל כמתרגם דו־סטרי בין טובת היחיד לטובת הכלל, או בין סוגיות פרטיות לסוגיות ציבוריות, ואילו היועץ נשמר מלחרוג אל מעבר לתחום הסגור של הפרטי. "אנחנו" הוא כינוי השם האישי שמנהיגים משתמשים בו יותר מכל. ליועצים, לעומתם, אין שימוש רב במילה הזאת: "אנחנו" אינו יותר מריבוי של 'אני', והריבוי, בניגוד ל'קבוצה' של אמיל דורקהיים, אינו גדול מסכום חלקיו" (באומן, **מודרניות נזילה**, תרגום: בר־ציון הרמן, ירושלים: מאגנס, תשס"ז, עמ' 56-57).

המדינה הפיסקלית האינטימית שעליה מצביע לחובסקי התקיימה זמן קצר – בשנות ה־50 ולאורך חלק משנות ה־60. בתום התקופה הזאת, ובתוך שניים־שלושה עשורים, צמחה מחדש שכבה של מתווכים בין היחיד למדינה, ולצד זאת נעלמה לגמרי המוטיבציה להעמיד את מערכת היחסים בין האזרח למדינה על בסיס אינטימי. אפשר לראות אפוא מעבר חד וברור מחברה של "אנחנו" ושל קבוצה לחברה של יחידים. הפעם לא היו המתווכים חוכרי מס הפועלים מטעם השלטון, כמו בתקופה העות'מאנית, אלא רואי־חשבון ועורכי־דין הפועלים כדי לגונן על היחיד מפני המדינה.

לחובסקי דילג על פרק מרתק בעלילות המס שהתרחש באמצע שנות ה־50, והותיר את הדיון בו להיסטוריונים אחרים ובהם מרדכי בר־און (**שערי עזה – מדיניות הבטחון והחוץ של מדינת ישראל: 1955-1957**, 1992), משה נאור ("The Israeli Volunteering Movement Preceding the War", 1956, 2010) והמחברת (**חובת האהבה הקשה: יחיד וקולקטיב בישראל בשנות החמישים**, 2008). הדברים אמורים בקרן המגן. המחקר שלי העלה שהנתינה לקרן נתפשה כמעשה קהילתי נדיב, ולמרות השימוש בכפייה חברתית היא עוררה תחושות של התרוממות רוח, כמו מגביות שנעשו בתקופת היישוב. הנחת המוצא שאיחדה הן את מקבלי ההחלטות ממפא"י והן את מתנגדיה, כמו אורי אבנרי ועיתון **העולם הזה**, הייתה שליחיד יש זיקה הדוקה ומחויבות ליחידים אחרים ולקהילתו. משום כך, כבר מראשית מיסודה של הקרן הוביל **העולם הזה** קמפיין של ביוש נגד מי שלא תרמו כלל או לא תרמו די לקרן.

כשבויעים לאחר נאומו של שרת מיסדה המדינה את מגבית קרן המגן. אולם מכיוון שהקרן לא סיפקה מימון בהיקף שהממשלה נזקקה לו, היא הומרה מקץ חודשים אחדים במס יחב המגן. והנה, מס יחב המגן – אף ששימש לאותה המטרה כמו הקרן – לא לבש פנים אנושיות־קהילתיות, ועורר אי־נחת דווקא ולא סיפוק. רצונה של

המדינה להציג את עצמה כקהילה ולנהוג כקהילה התנפץ במעבר מן המגבית הוולונטרית למס החובה, משום שבמס נעדר הממד החברתי שעליו הצביע מרסל מוס (Mauss) במסה שלו על המתנה משנת 1924 (**מסה על המתנה**, תרגום: הילה קרס, תל אביב: רסלינג, 2005). המתנה, הוא כתב, היא לעולם גם וולונטרית וגם בגדר חובה, והיא מכוונת, מייצגת ומשמרת קשרים חברתיים ויוצרת סולידריות. כאשר המתנה הופכת למס, והפרקטיקה החברתית הופכת למשפטית, נפגמים האינטימיות החברתית ותחושת השייכות, ועמם גם הקשר לזולת ולקהילה.

לסיכום, למשך זמן מה בשנות ה־40 וה־50 – דווקא בשיא המאמץ לכוון את חברת הלאום ואת מדינת הלאום, ובצד צמיחתו והתעצמותו של הסובייקט הריבוני – השתמרה גם הקהילה האינטימית, זו שבין חבריה יש קשרים חברתיים המגוונים על הפרט ומעניקים לו תחושת שייכות וקרבה אך בה בעת פוגמים באוטונומיה שלו. עם שינוי המשטר הכלכלי, ומאוחר יותר גם זה הפוליטי, ובסיועה של שכבת היועצים המגוונים – התעצם מאוד כוחו של היחיד, וכוחה של הקהילה דעך.

ליטא מתמודדת עם עברה

גדליה ז'אגוב

אפרים זורוף ורוטה ונאגייטה / מסע עם האויב: השתתפותם של ליטאים בפשעי השואה, תרגמה מאנגלית: צילה אלעזר, ראשון-לציון: ידיעות אחרונות, ספרי חמד, 2018, 207 עמודים

"הספר כבש את ליטא בסערה", כתבה הסופרת הליטאית רוטה ונאגייטה (Vanagaitė) על ספרה **מסע עם האויב: השתתפותם של ליטאים בפשעי השואה**, שראה אור בארצה בינואר 2016 תחת הכותרת **האנשים שלנו (Mūsiškiai)**. ואכן, בליטא הספר הודפס בשלוש מהדורות, 19 אלף עותקים, ומרבית עותקיו נעלמו ממדפי החנויות – מה שהפך אותו לרב-מכר מקומי.

אך בניגוד לגרסה הליטאית, בגרסה העברית המתפרסמת כעת מופיע לצד שמה של ונאגייטה שמו של מחבר שני: אפרים זורוף, צייד נאצים ותיק ממרכז ויזנטל שבירושלים. אמנם זורוף היה שותף בכתיבת הספר למן ההתחלה, אך בהוצאה המקורית הוחלט להשמיט את שמו משום שבליטא הוא נחשב אישיות לא-רצויה – בשל מאבקו הבלתי-פוסק להעמיד לדין את משתפי הפעולה הליטאים שרצחו אלפי יהודים בתקופת השואה, ובשל מאבקו נגד הרשויות המקומיות המסרבות לפעול לשפיטתם.

מה חיבר בין ונאגייטה הליטאית השורשית לבין זורוף היהודי-ישראלי לכתיבת ספר על השתתפותם של ליטאים ברצח יהודי ליטא בשואה? לשניהם מניעים אישיים: סבו של זורוף נולד בליטא וגדל בה, וכמה מבני משפחתו נרצחו שם בשואה, וסבה של ונאגייטה ובעלה של דודתה היו בין משתפי הפעולה עם הנאצים, והכינו רשימות של יהודים להשמדה. מטרת הספר, לפיכך, לדברי המחברים, היא להציב מראה לפני העם הליטאי על חלקו בשיתוף הפעולה עם הנאצים בהשמדת היהודים במלחמת העולם השנייה. עד לא מזמן נשאר נושא זה בליטא לא-מוכר ומודחק, אף שלאחר שהמדינה זכתה בעצמאות בשנת 1990 כתבו עליו היסטוריונים מקומיים כמה וכמה מחקרים ומאמרים.

מסע עם האויב נועד להיות נגיש לכמה שיותר קוראים בליטא, ובהתאם לכך סגנונו פופולרי. את הטלטה בקרב הקוראים מספק המידע המוצג בו, הכולל עדויות ומסמכים מארכיונים בליטא. בספר מוצגים ביקורים שערכו ונאגייטה וזורוף בשנת 2015 באתרי רצח המוניים של יהודים בליטא, שיחות שהמחברים ניהלו עם מקומיים שהיו עדים

גדליה ז'אגוב, יליד וילנה, הוא מנהל ארכיון אוניברסיטת תל אביב ובוגר החוג להיסטוריה כללית באוניברסיטה.

ז'אגוב: Gdalyaz@tauex.tau.ac.il

לזוועות וכעת מוכנים לפתוח את לבם ולשתף בחוויותיהם, ופרשנותם של ונאגייטה וזורוף לאירועי התקופה. השניים ביקרו ביותר מ-30 אתרי רצח המוני בליטא – מתוך 227 במדינה – ובשבעה אתרים בבלארוס, שבה כמה גדודים ליטאים השתתפו ברציחתם של יותר מ-15 אלף יהודים (עמ' 172). מפות ותצלומים של אתרי הרצח הללו אינם מצורפים לספר, וחבל, כי הם היו יכולים לסייע לקוראים המבקשים להתחקות אחר המקומות שבהם התרחשו האירועים בליטא ובבלארוס. המפגש שבין זורוף וונאגייטה מזמן דו-שיח בין עמדתו הכואבת של זורוף בנוגע לקורבנות היהודים הרבים, שחלקם היו בני משפחתו, לבין גישתה של ונאגייטה, המתמקדת בעובדות ובעדויות ומנסה להבין את הסיבות להתנהגותם של בני עמה בעת האירועים הטרגיים. לפני 22 ביוני 1941, אז פרצה המלחמה בין גרמניה לברית-המועצות, חיו בליטא כ-220 אלף יהודים. עד תום המלחמה נרצחו כ-200 אלף מהם, לרוב בסיועם הפעיל של הליטאים. בדו"ח שכתב ב-1 בדצמבר 1941 קרל יגר (Jäger) – מפקד איינזצקומנדו 3, שיחידתו הייתה כפופה לאיינזצגרופה A ושטרתה הייתה לטהר את ליטא מיהודים – דיווח מפורט על היקף הרציחות בתקופה שבין תחילת יולי ועד סוף נובמבר באותה השנה: 125 אלף קורבנות בפרק זמן של

חמישה חודשים בלבד. מכיוון ש-4,000 יהודים נרצחו עוד לפני שיחידתו של יגר החלה לפעול אפשר ללמוד שלקראת סוף 1941 נרצחו כבר כ-129 אלף יהודים. הנתונים רוכזו בגטאות וילנה, קובנה ושאָוּלִי.

לפי המחקרים שפורסמו, כל הכוחות המזוינים הליטאיים – בין 12 אלף ל-13 אלף ליטאים ששירתו ב-26 גדודי הגנה ועוד אלפים ששירתו במשטרת העזר – עמדו לרשות הנאצים במשימתם לרצוח את יהודי ליטא. משתפי הפעולה הגיעו מכל שכבות האוכלוסייה הליטאית: איכרים, בעלי מלאכה ואמנים, פועלי דחק, משרתים, מורים, שוטרים, חיילים לשעבר וכמרים (עמ' 187). כמו כן, בכל גדוד שירת כומר מוודה, ובימי ראשון היו מגיעים אליו חיילי הגדודים למחילה על מעשיהם. הוא היה מוחל להם, כמובן (עמ' 176-177). במחקר ההיסטורי קיים ויכוח בעניין מספר הליטאים שהשתתפו – במישרין ובעקיפין – בארגון,

בהסעה, בשמירה וברציחות היהודים: בחוברת **ליטא: החטא ועונשו** שפורסמה בשנת 1999 ראתה אור "רשימת מלמד" (על שמו של יוסף מלמד, יושב-ראש לשעבר של איגוד יוצאי ליטא בישראל ומי שהיה פרטיון וניצל גטו קובנה), ולפיה יותר מ-20 אלף ליטאים השתתפו בהשמדת היהודים. לעומת זאת, לפי "המרכז הליטאי לחקר הג'נוסייד וההתנגדות" (Genocide and Resistance Research Centre of Lithuania), גוף רשמי של ממשלת ליטא שתפקידו לחקור את האירועים שקרו בתקופת המשטרים הטוטליטריים של הנאצים והסובייטים במדינה, מספר הרוצחים מגיע ל-2,055 איש בלבד (עמ' 63). ההבדל עצום, וגם לנושא זה נדרשו המחברים בפרשנותם בספר. לדבריהם, בשנת 2012 העביר המרכז הליטאי לחקר הג'נוסייד וההתנגדות לממשלת ליטא את ממצא החקירה שלפיו היו 2,055 רוצחי יהודים – אך הממשלה לא הגיבה (שם). כמו כן הוסיפו ונאגייטה וזורוף כי ממשלת ליטא אינה מעוניינת בחשיפת פרטים על האנשים שהיו מעורבים ברצח יהודי המדינה ממניעים לאומיים ופטריוטיים, וכי אינה מעוניינת להמשיך ולחקור את מעורבותם של האנשים המופיעים ברשימת המרכז, בין השאר משום שכולם כבר הלכו לעולמם (עמ' 206).

מה הניע כל-כך הרבה ליטאים להשתתף ברצח שכניהם היהודים? הסיבות לכך מגוונות, ובהן האנטישמיות הקתולית המושרשת בליטא זה דורות רבים; השנאה כלפי היהודים בשל פועלם של חלק מהם בשירותי הביטחון הסובייטיים בשנים 1940-1941; השתתפותם של יהודים בגירוש יותר מ-20 אלף ליטאים לסיביר שבוע לפני פרוץ המלחמה, ביוני 1941 (אף שבקרוב המגורשים היו גם אלפי יהודים); והרצון לטהר את ליטא מהיהודים כדי לגזול את רכושם.

כל אלו היו המניעים העיקריים לרציחתם של יותר מ-95 אחוזים מיהודי ליטא, אך בתקופה הסובייטית בליטא הנתונים הללו הוסתרו והושקו, ועד לשנים האחרונות, לאחר שהמדינה זכתה בעצמאותה, לא היו ידועים. זוהי

חשיבותו של **מסע עם האויב**, המציג את הנושאים הללו לציבור הליטאי בסיוע עדויות של מקומיים, מהעבר ומהווה. חשובה במיוחד העובדה שמלאכת איסוף העדויות והמחקר לספר נעשתה בידי ליטאית, בת של אותו העם שהצמיח מקרבו כל-כך הרבה רוצחי יהודים. כפי שהספר **שכנים** של ההיסטוריון הפולני-אמריקני היהודי יאן טומש גרוס (Gross) טלטל את החברה הפולנית לאחר פרסומו (הספר ראה אור בעברית ב-2001), בהראותו כי מאות מיהודי העיירה יִדְוּוֹבְנָה נרצחו בידי פולנים, כך עורר ספרם של ונאגייטה וזורוף הד תקשורתי נרחב בליטא, והוביל לדיון בשאלת חלקם של הליטאים בהשמדת רוב יהודי ארצם בשואה.

לבסוף נשאלת השאלה: מיהו האויב המופיע בכותרת הספר? האויב הזה, מתברר, הוא זורוף עצמו, שאתו יצאה ונאגייטה למסע שורשים ולחיטוט משותף בעברם הקודר של בני עמה בתקופת השואה. "המסע שלנו עם האויב נגמר", היא כותבת בסוף הספר, כשהיא פונה אליו, אך בסוף המסע אפשר לראות כאויבים – גם לליטאים וגם ליהודים – את כל אותם משתפי פעולה ליטאים, שהשתתפו ברציחות היהודים על אדמתה של ליטא.

מסע עם האויב, לפיכך, הוא קריאה נרגשת לעם הליטאי לחשבון נפש – אף שמרביתם עדיין מתכחשים לפשעי השואה של אבותיהם. ונאגייטה קוראת לבני עמה להכיר ברוצחים ובקורבנותיהם היהודים כבני אותה האומה, וכך היא כותבת בעמ' 206, וחוזרת על המילה "משלנו" המופיעה בכותרת הספר שראה אור בליטא: "הניסיון שלי להוכיח שהיורים והקורבנות היו שניהם 'משלנו' לא הובן בליטא. יהודים היו ועודם זרים לליטאי הממוצע".

טוב שכן קרוב מאח רחוק?

אליה אתקין

Abigail Jacobson and Moshe Naor / **Oriental Neighbors: Middle Eastern Jews and Arabs in Mandatory Palestine**, Waltham, MA: Brandeis University Press, the Schusterman Series in Israel Studies, 2016, 268 pp.

בימים הראשונים של מלחמת 1948, בליל 8 בדצמבר 1947, הותקפה שכונת התקווה מכיוון הכפר הסמוך סלמה. כחודשיים לאחר מכן דיווח ברוך הרמנוביץ לקוראי העיתון **דבר** על החיים בשכונה שממזרח לתל-אביב. כחלק מסיפור הרקע תיאר הרמנוביץ את תוצאותיה המידיות של ההתקפה: בלילה בהלה הוא היה ה"אירופאיים" האלה הראשונים לעזוב את השכונה. רובם ככולם ברחו על נפשם, ולא הספיקו לקחת אתם אף חלק מרכושם. [...] יהודי המזרח, לעומתם, שמאות מהם עזבו גם הם בלילה הוא את השכונה, חזרו רובם ככולם במשך הזמן לדירותיהם ומילאו את הרחובות והסמטאות חיים ותנועה כמקודם.

(יש תקוה ל"התקוה", 20 בפברואר 1948, עמ' 6)

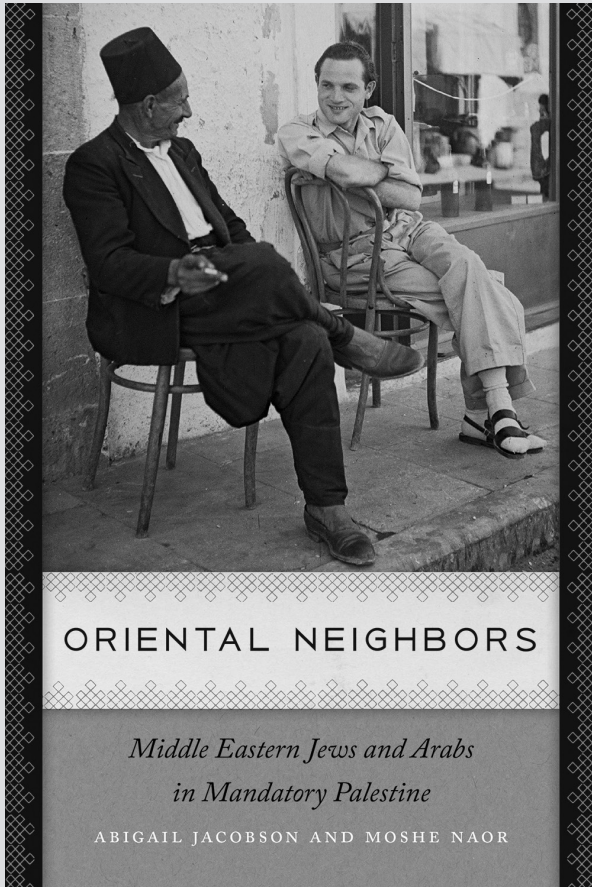
לאחר מכן תיאר את מה שנגלה לו בביקורו:

שעות אחר-הצהרים ב"התקוה" [...] הרגל האחרונה כבר כלתה מן השוק הצר והמרופש. הזקנים והצעירים גם יחד, בעלי החנויות והמסעדות, יושבים לפני עסקיהם ומחכים לקונים שיבואו, ובינתיים משחקים להם בקוביא. לא בנקל תמצא מישהו מן הזקנים שידע ושיבין עברית. בינם לבין עצמם מדברים הם ערבית וניחא להם לזקנים אלה לשבת בתוך "עמם" ולא לבוא בקהל האירופאיים. [...] הבנים והבנות החזיקו את החזית, שמו את עצמם חומה ומגן לשכונתם, והם החזיקו את העורף. [...] והם הם שהחזירו את חיי השכונה למסלולם הקודם (שם).

דברי הכתב נעים בין בוז, התנשאות וריחוק לבין התפעלות והערכה לנוכח דבקות יהודי ספרד והמזרח במקום מגוריהם שבספר העירוני ולנוכח נכונותם להגן עליו, ומספקים הצצה ליחס הכפול שזכו לו מן היישוב היהודי החדש האירופי-ציוני בתקופת המנדט. בשנים האחרונות הופיעו ניצנים של עיסוק ביקורתי בהיסטוריה החברתית של יהודי המזרח בתקופה זו, ובהם מאמרה החשוב של תמי רזי "יהודיות-ערביות? אתניות, לאומיות ומגדר בתל אביב המנדטורית" (**תיאוריה**

אליה אתקין היא דוקטורנטית בבית הספר להיסטוריה ע"ש צבי יעבץ באוניברסיטת תל אביב. עבודתה בוחנת את מקומם של שכונות שכנים ויחסי שכנות בגבושה ובהתעצבותה של החברה היהודית העירונית בתקופת המנדט.

eljaetkin@gmail.com זוא"ל:

וביקורת 38-39, 2011, עמ' 137-160. רזי הייתה שותפה בפרויקט של יעקבסון ונאור שהוליד את הספר הנדון כאן), והפרק הראשון בספרו של יהודה שנהב **היהודים-הערבים: לאומיות, דת ואתניות** (תל-אביב: עם עובד, 2003). לעומת מחקרים אלה, שהתמקדו בעיקר בשאלות של אפליה והדרה, ספרם החדש והחשוב של אביגיל יעקבסון ומשה נאור מתמקד בנקודות המבט, עמדותיהם ופועלם של יהודים מזרחים, ומותיר את פעולותיהם של המוסדות הציוניים ברקע. לבחירה זו משמעות פוליטית רבה, ונחיצותה אינה נופלת מזו של תיאור העוולות והאפליה שהקהילה חוותה מצד הממסד הציוני.

גיבורי ספרם של יעקבסון ונאור שונים ומגוונים. הם כוללים את מגורשי ספרד שהיגרו לפלשתינה-א"י ויהודים שחיו במזרח התיכון מחוצה לה, יהודים שחיו בצפון אפריקה או בבלקן וכן את יהודי תימן; הם כוללים משפחות שחיו בפלשתינה-א"י כמה מאות שנים ומהגרים שהגיעו בתקופת המנדט; והם כוללים אנשים ממגוון מעמדות סוציו-אקונומיים – תושבים אמידים שנמנו עם האליטה הכלכלית, התרבותית והפוליטית של היישוב בצד תושבי שכונות העוני בפריפריה העירונית. כמו כן, ניכרים בהם

פערי דורות והבדלים בחוויות חייהם בצד שכניהם הערבים. עם זאת, המאפיין המשותף לכולם, שהגדרתו הממצה ביותר תהיה על דרך השלילה, הוא שהם לא נמנו עם קבוצת המהגרים היהודים ממזרח אירופה או ממרכז אירופה, קבוצה שהפכה לאורך שנות המנדט לרוב ביישוב היהודי. למרות הבעייתיות הטמונה בהכללת שלל הקבוצות שהוזכרו כ"יהודי המזרח התיכון" (בספר ננקט המונח Orient), קבוצה זו התבססה בשיח הציבורי והאקדמי בישראל ומחוצה לה, עובדה שבהחלט מצדיקה דיון ובחינה היסטורית של כל חברה טרם העלייה ההמונית של שנות ה-50 של המאה העשרים.

הספר, המוקדש ליהודים מזרחיים וספרדים ולערבים מוסלמים ונוצרים שחיו בפלשתינה-א"י בתקופת המנדט, ניחן במאפיין העיקרי של מחקר היסטורי חדשני: הוא מערער על הקטגוריות והחלוקות הנהוגות במחקרים הקיימים בנושא. בחירה זו חותרת תחת החלוקה הדיסציפלינרית האקדמית הקיימת, מכיוון שעל-פי רוב, כפי שמחברי הספר מסבירים, מושאיו של הספר נחקרים בנפרד: במחלקות ההיסטוריה של המזרח התיכון ובמחלקות ההיסטוריה של ארץ ישראל או של עם ישראל. להפרדה זו שתי סיבות מרכזיות: הראשונה, התפתחויות שחלו באקדמיה האירופית, ובעיקר הגרמנית, בשלהי המאה התשע-עשרה, במקביל להתפשטות הקולוניאליזם והאימפריאליזם – התפתחויות שעוררו את העניין בתרבות, בשפה ובהיסטוריה היהודית, ובעמים הקדומים והמודרניים שמוצאם במזרח התיכון; והשנייה, התגבשות הפוליטיקה והאידאולוגיה הציוניות ועליית הלאומיות הערבית במזרח התיכון. נסיבות אלה לא רק הפרידו בין שני תחומי המחקר אלא גם תרמו לעיצוב מציאות שבה יהודי פלשתינה-א"י, ובהמשך יהודי מדינת ישראל, תופשים ומציגים את עצמם כטריטוריה נפרדת מן המזרח התיכון. בנושא מחקרו ממשיך הספר מגמה הניכרת בשנים האחרונות בכתיבה ההיסטורית: חתירה תחת הגבולות הלאומיים-מרחביים של פלשתינה-א"י, הצגת העניין הגובר בהיסטוריה של יהודי המזרח התיכון ושל יהודים שהיגרו אליו בעת המודרנית והצגת ההקשרים הרחבים שפעלו בהם. דוגמאות למגמה זו בספרות הקיימת אפשר למצוא, למשל, בספרה של מישל קמפוס *Ottoman Brothers: Muslims, Christians, and Jews in Early Twentieth-Century Palestine* (Stanford: Stanford University Press, 2011), בספרה של רחל הרט **קרבנים רחוקים: יחסי יהודים וערבים ביפו ובתל אביב 1881–1930** (תל אביב: רסלינג, 2014), בספרו של מנחם קליין **קשורים: הסיפור של בני הארץ** (בני ברק: הקיבוץ המאוחד, 2015), בספרו של ירון צור **גברים ויהודים אחרים במזרח התיכון העות'מאני 1750–1830** (ירושלים: מוסד ביאליק, 2016) ובגיליון **זמנים** 135 מקיץ 2016, "יהודים וערבים במזרח התיכון: היסטוריה חברתית ותרבותית", בעריכת יעקבסון וליאת קוזמא. ספרם

של יעקבסון ונאור ממשיך מגמה זו, שהתמקדה בעיקר בשלהי התקופה העות'מאנית, אל תוך שנות המנדט.

הטענה המרכזית והחדשנית בספר היא שבתקופת המנדט עמדו יהודי ספרד והמזרח בעמדות תיווך שונות בין התושבים הלא-יהודים בארץ ובאזור ובין "הפרויקט הציוני", שהיה בעיקרו אירופי. פרקי הספר מתמקדים במגוון עמדות התיווך: הפוליטיות-חברתיות (פרקים ראשון ושני), הפוליטיות-תרבותיות (פרק שלישי), המרחביות-עירוניות (פרק רביעי) והביטחוניות (פרק חמישי). בפרק הראשון נסקרת מעורבות האליטה הספרדית בדיונים סביב "השאלה הערבית", ומוצגות עמדות הנציגים הספרדים והמזרחים בכל הדיונים על פתרון מדיני לסכסוך היהודי-ערבי. באופן כמעט עקבי, עמדתם ופעילותם הוצגו לשלטונות המנדט בנפרד מאלו של המנהיגים הציונים האירופים, הבחנה שהקפידו עליה גם מנהיגים ערבים, שהציגו את שורש הבעיה בציונות האירופית ובנוכחות המהגרים האירופים בארץ. לדידם, היחסים בין הקהילה היהודית, המוסלמית והנוצרית בימי האימפריה העות'מאנית (והיישוב הישן) התבססו על הסכמות ועל שיתופי פעולה. מנהיגי העדה הספרדית לא אימצו את ההבחנות שהציגו המנהיגים הערבים, ודבקו בנרטיב הציוני. יתרה מזו, אף שההנהגה הספרדית לא הייתה תמימת דעים בנוגע לעתידה של פלשתינה-א"י ובנוגע להסדרת היחסים בין העמים החיים בה, אנשיה ראו עצמם כמי שימלאו תפקיד מרכזי בגישור בין שני הלאומים.

הפרק השני מתמקד בתפקידים שמילאו יהודי ספרד והמזרח בניסיונות ההתקרבות הפוליטיים והתרבותיים של היישוב הציוני לערביי פלשתינה-א"י. בלב הפרק נסקרים פועלה של "הלשכה המאוחדת", שייסדו הסוכנות היהודית והוועד הלאומי בעקבות מאורעות תרפ"ט, ופועלם של יהודים ממוצא מזרחי בה – ובראשם אליהו ששון. כמו כן הפרק סוקר גופים אחרים שפעלו ביישוב ותוכניות אחרות שיושמו בו כדי לעודד קרבה בין הצדדים. חלק נכבד בפרק מוקדש לשאלת העבודה המאורגנת ולאיגוד פועלים לא-יהודי, ונקודה מעניינת במיוחד בהקשר זה נוגעת להסתדרות העובדים הכללית, שבעקבות מאורעות תרפ"ט פנתה לאיגוד פועלים ערבים במסגרת המחלקה הערבית שלה. ראש המחלקה יהודה בורלא האמין ששיתוף פעולה במאבק מעמדי ובנושאים הקשורים בהתמקצעות יגשר בין יהודים לערבים, אך בפועל פעילי ההסתדרות המזרחים והספרדים קידמו איגוד פועלים ערבים נפרד בתוך ההסתדרות עצמה, בהתאם להפרדה שהנהיגה ההסתדרות מראשיתה בין חבריה: בחלוקה אתנית, דתית ועדתית. המחלקה הערבית בהסתדרות, שהמשיכה לפעול עד 1948, שללה עקרונות של סולידריות פועלים על-לאומית לטובת עקרונות העבודה העברית. לדעת המחברים, עמדות התיווך שנסקרות בשני הפרקים מעידות על ניסיונות האליטה הספרדית-מזרחית לשמור על מעמדה בימי השלטון העות'מאני ולהשתלב

בפרויקט הציוני, שהתגבש בשנות ה-20 וה-30 של המאה העשרים. בני אליטה זו הציגו עצמם כקשורים לערבים, כמכריהם ומיודעיהם וכנאמנים לפרויקט הציוני, כדי לשמור על מקומם מול שלטונות המנדט ובזירה הבין-לאומית לנוכח התחזקות הציונות האירופית ביישוב. תקוותם הייתה לבנות את עצמם מחדש כגשר בין הציונות לבין ערביי הארץ. בפרק השלישי נבחנים מערכי לימודי השפה הערבית בעברית בתקופת המנדט ונסקרים עיתונים, כתבי עת ומחקרים אקדמיים העוסקים בשאלות של תיווך וחיבור תרבותי בין יהודים לערבים באמצעות השפה הערבית. במוקד הפרק דיון שהתקיים מעל דפי העיתונות בערבית בשנת 1932 סביב אפשרות קיומה של ועידה יהודית-ערבית, ובחינת היחס להוראת השפה הערבית ביישוב. הפרק מלמד שכותבים ועיתונאים שעסקו ב"פוליטיקה תרבותית", כלשון המחברים, ופעלו בפלשתניה-א"י וברחבי המזרח התיכון (ובייחוד בדמשק), ראו לנגד עיניהם אפשרויות שונות לקיום יהודי-ערבי משותף. חזונום חרג אפוא מחוץ החיים הלאומי שהנהגה הציונית גיבשה בשנות ה-30 וה-40 של המאה העשרים. אחת הטענות המעניינות ביותר בפרק היא כי עיתונים ציוניים שראו אור בערבית, ובייחוד הכותבים שפרסמו בהם, ראו בפרסום בערבית כלי ליצירת קשר ותקשורת עם דוברי ערבית לא-יהודים – בניגוד לגישה הרווחת במחקר, הרואה בעיתונים אלו חומרי תעמולה גרידא. באופן דומה, גם מי שעסקו בהוראת השפה הערבית מתוארים כמי שראו בה שתי פנים בעת ובעונה אחת: אפשרות לקישור וחיבור תרבותי וכלי שרת מודיעיני-ביטחוני.

בפרק הרביעי נעים המחברים מן המרחבים המופשטים כגון עיתונות, ספרות ודוקטרינות פוליטיות ותרבותיות אל מרחבי המגורים בשכונות הספר העירוניות בערים, ששלטונות המנדט כינו "ערים מעורבות". לעומת שלושת הפרקים הראשונים, הממוקדים באליטה (בעיקר הספרדית והמזרחית הוותיקה) ובניסיונותיה לשמר את מעמדה באמצעים מאפיינים כגון עיתונות, ספרות ותקשורת בין-אישית בין חברה – שני הפרקים הבאים מתמקדים בבני המעמדות הנמוכים. במרכזם האנשים שחיו בשולי הערים המעורבות, והצעירים שבמציאותם היומיומית גדלו בצל עימות לאומי מתעצם, שהורגש בייחוד באזורי מגוריהם. הפרק הרביעי נפתח בתיאור דמותו של משה (מוסה) לוי נחום, מוח'תאר שכונת כרם התימנים שבגבול יפו-תל-אביב. לוי נחום גישר בתוך הקהילה היהודית ובין הקהילה היהודית והערבית במגוון תחומים, ובהם המרות דת, סכסוכים משפחתיים וטיפול בנזקקים. בשל מעמדו והאמון הרב שניתן בו נחשף לוי נחום, שהיגר מתימן ליפו כילד יתום, למידע מודיעיני – ואותו העביר למחתרות היהודיות. התנסויותיו ופעולותיו מגלמות את השניות שאפיינה את חיי האנשים שהתגוררו בקצוות הגאוגרפיים, בין שְׁכֻנוֹת קרובה לעוונות.

לטענת המחברים, בבחינת מגוון שכונות משולי הערים, שאכלסו קבוצות שוליים מהחברה היהודית והערבית יחדיו, מתערער הנרטיב הלאומי הגדול המתאר הפרדה בין שתי הקבוצות הלאומיות ומוזהה את האזורים כמרחבים חוצי גבולות. בשכונות אלה התקיימו מגעים ומפגשים יומיומיים בין ערבים ויהודים, ובעיקר יהודים מזרחיים (שמרביתם התגוררו בשכונות אלה), וכן התקיימו בהן יחסי שכנות, מסחר ובילוי משותפים. עם זאת, בעתות ההתפרצות של העימות הלאומי לשכונות אלו הגיעו הפרועים לפני כל שאר האזורים, והאלימות התפרצה בהן. הפרק מסתיים בהצגת אתרי המפגש שיצרו את המרחבים המשותפים בשכונות אלו ובערים המעורבות: בתי הקפה, גני המשחקים ובתי-הספר. נקודות המגע וההשקה הללו נדונות גם בפרק החמישי, במטרה לבחון את ההיבטים הביטחוניים והמודיעיניים שצמחו מן האנטגוניזם שבין שתי הקבוצות. סקירת כלל המנגנונים, היחידות והקבוצות המודיעיניות שהתפתחו ביישוב מלמדת שבכולם מילאו תושבים מזרחיים וספרדים – שרבים מהם הוזכרו בפרקי הספר הקודמים – תפקידים מרכזיים. את התושבים האלה, בני הספר העירוני, מנגנוני המודיעין איתרו כבר בנערותם בתנועות הנוער ובסיוע מנגנוני הרווחה העירוניים, וגייסו אותם לשורותיהם. גם בשאלת ההזדהות והנאמנות של תושבי שכונות הפריפריה עם הימין הפוליטי ביישוב מציגים הכותבים תמונה מורכבת מן העולה במחקרים קודמים. לטענתם, במקביל לעובדה שמקצת התושבים היו מסתערבים, שפעלו כדי לתמוך במאבק הלאומי ולעודדו, עקב זהותם ההיברידי, היהודית-ערבית, הם הפכו למתווכים בין שתי הקבוצות.

נקודות מעניינות העולות לאורך הקריאה הן ההבדלים הדוריים והגאוגרפיים בין האנשים שגדלו ופעלו כנתינים עות'מאניים, שמוקד פעילותם היה ירושלים, לבין האנשים שגדלו במציאות המנדטורית, ומוקד פעילותם היה תל-אביב, ובכלל זה שכונות הספר שבגבול תל-אביב-יפו. לעומת הראשונים, שחוו מציאות של חיים משותפים, תפישת עולמם של האחרונים התעצבה בד בבד עם העימות הלאומי ועם ההגמוניה האשכנזית ביישוב. הספר מתמקד בעיקר בערים הגדולות, ולאורך הקריאה עולות תהיות על סוגי ההתיישבות הנעדרים ממנו. אמנם, בפרק העוסק בשכונות הספר המחברים מצינים את היעדר המחקר על ערי הפריפריה כגון עכו, בית-שאן וצפת, ומאירים את קיומה של תנועת אוכלוסין בין ירושלים, טבריה וצפת ובין שכונות הספר בתל-אביב ובחיפה – נתון המלמד כי תושבי אזורים אלה התאפיינו במוביליות גאוגרפית נמוכה. ועם זאת, הספר כמעט אינו עוסק בערים הקטנות. כמו כן, דיון בהתיישבות הכפרית היה יכול לתרום לעבודת המחקר, משום שברבות מהמושבות חיו מזרחים (ובמקרים רבים תימנים) שהיו לכוח עבודה זול וגרו בשכונות נפרדות. בקרבת המושבות שכנו כפרים ערביים, ובחינת מקומם של המזרחים ביחסיהם

עם תושבי הכפרים עשויה להיות מעניינת ביותר. ספרם של יעקבסון ונאור משקף ברובו עמדות, פעולות וגישות של גברים; ונוכחותן המצומצמת למדי של נשים בספר משקפת במידה רבה את היעדר המקורות על אודותיהן ואת העובדה שהן לא היו חלק מהשיח הפוליטי או התרבותי בתקופה. עם זאת, סביר להניח שבחינה מעמיקה של הנשים עצמן תעשיר את התמונה העולה מהספר. כמו כן, הבחירה לכרוך יחדיו את ההיסטוריה של היהודים הספרדים-מזרחים עם זו של המוסלמים והנוצרים רחוקה ממיצוי כלל ההיבטים בהיסטוריה החברתית של הקהילות.

הקישור שהציעו המחברים, בין סיפורם של היהודים בני עדות המזרח לסכסוך היהודי-ערבי, אינו רק מעמיק את היכרותנו עם עמדתם המורכבת של יהודי עדות המזרח ביישוב אלא גם מציג נדבך חשוב אחר בניסיונות ההתמודדות של התנועה הציונית והיישוב היהודי החדש בארץ ישראל עם החברה הערבית-פלסטינית בשנות המנדט, ניסיונות שכללו הן שיתופי פעולה ומיזמי התקרבות הדדית ואינטראקציה יומיומית והן ריגול, מעקבים ואף רציחות (בשתי הקבוצות). היחסים החברתיים, הפוליטיים והאתניים שיצרה המציאות המנדטורית, שבמסגרתה קבעה ציונות המרכז ומזרח אירופה את הטון ביישוב, מילאו תפקיד משמעותי בתצורה שקיבל הקרע בין הלאומים. עם זאת, ניתוחים קודמים – שהציעו בעיקר מי שזכו לכינוי "הסוציולוגים הביקורתיים" – זיהו את כלל המאמצים והמגעים בין יהודים אירופים לערביי

פלשתינה-א"י בתקופת המנדט כביטוי לקולוניאליזם אירופי, שסלל את דרכו להשתלטות על המרחב בפלשתינה-א"י בניצול מלא של ילדיו. ניתוחים אלו החמיצו את היחסים השונים והמגוונים שבין הקהילות היהודיות השונות ביישוב ואת עמדתם של אחדים מאנשיהן, ובייחוד אלה שנולדו וגדלו במציאות הטרנס-מנדטורית.

ספרם של יעקבסון ונאור מרים תרומה חשובה לתחום ההיסטוריה החברתית בפלשתינה-א"י המנדטורית ומראה שהיא אינה מנותקת מההיסטוריה של המזרח התיכון, שבה רעיונות ואנשים שראו במרחב יחידה אורגנית אחת נעו, חשבו ופעלו מעבר לגבולות אקראיים-משהו שהכתוב הכוחות האימפריאליים באזור לאחר מלחמת העולם הראשונה. כמו בשלל נושאים אחרים, ובהם משפט, רפואה, חינוך והתפתחות עירונית, תקופת המנדט נחשפת גם כאן כתקופה מכוננת בכל הנוגע להתעצבות המציאות הישראלית כיום. הספר מעלה טענות חשובות בכל הקשור לתהליכי דחיקתם של יהודי המזרח לשולי הפרויקט הציוני, ומאיר היבט שטרם נחקר בתהליכי התגבשותה של ההגמוניה הציונית האירופית בשנות המנדט. אחת התחושות המובהקות העולות בקריאה היא תחושת החמצה חוזרת ונשנית, לנוכח הפוטנציאל לחברה יהודית-ערבית החולקת את המרחב – פוטנציאל שלא מומש בשל הדרת האנשים והתרבות ובשל התעלמות מרעיונות שהיו יכולים לסייע – ולנוכח הפיכת ההיכרות, השותפות והקרבה לכלי נשק במאבק הלאומי.

כתובת המערכת: זמנים, בית-הספר להיסטוריה, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 6997801, טלפון: 03-6406367, דוא"ל: zmanim@post.tau.ac.il

להזמנת מנוי: מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, רחוב ביתר 2, ת"ד 10477, ירושלים 9110401, טלפון: 02-5650444/5, פקס: 02-6712388, דוא"ל: shazar@shazar.org.il

כתובת המו"ל: בית הוצאה לאור של האוניברסיטה הפתוחה, האוניברסיטה הפתוחה, הקריה ע"ש דורותי דה רוטשילד, דרך האוניברסיטה 1, ת"ד 808, רעננה 4353701, טלפון: 09-7781838, פקס: 09-7780667, דוא"ל: livnatch@openu.ac.il

מערכת **זמנים** מקבלת מאמרים בשפה העברית הדנים בנושאים היסטוריים מובהקים והפונים אל הקהל המשכיל ולא רק אל המומחים בתחום מסוים. כל מאמר המוגש ל**זמנים** נקרא על-ידי קוראים חיצוניים שקובעים את מידת התאמתו לכתב העת.

אורכם של המאמרים עד 7,000 מילים, ללא הערות שוליים. בסוף המאמר תוצע רשימה קצרה של ספרות מחקר מתאימה.

את המאמרים יש להגיש מודפסים ברווח כפול (רצוי בתוכנת Word) ולשלוח כצורפה בדוא"ל אל כתובת המערכת. רצוי לצרף הצעות לאיורים, לרבות הכיתוב לכל איור, וכן תקציר של המאמר באורך של מאה מילים לכל היותר.